

А. А. КАЗАКОВ, О. Є. ЧЕРНЕНКО (Чернігів)

**МІСЦЕ ПОСЕЛЕНЬ “ОКРУГИ”
НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО В СИСТЕМІ
ФЕОДАЛЬНИХ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ
XII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.**

**(За матеріалами досліджень археологічного
комплексу між селами Путивськ і Араповичі)**

Давньоруські поселення вже довгий час привертають увагу археологів. Це зрозуміло, бо саме вони створювали економічний фундамент феодального суспільства. Завдяки тому, що східні слов'яни належать до етносів, пануючою формою господарства яких було землеробство, така форма поселень залишалася основною протягом багатьох століть.

Середньовічна археологія накопичила значний матеріал, що дає нам можливість робити певні висновки про характер поселень цього типу, закономірності та особливості їх розвитку в різних регіонах Київської Русі.

Сьогодні добре відомо, що давньоруські поселення неоднакові і типологічно розрізняються як за геотопографічними ознаками (відкриті, укріплені, мисові та ін.), так і функціонально (промислові, землеробські). Хоча, звичайно, переважна їх більшість мала сільськогосподарський характер.

Серед регіонів, де вивчення цієї проблеми не втратило своєї актуальності і в наш час, можна виділити Новгород-Сіверщину. Це своєрідний етнокультурний район Полісся з центром у Новгороді-Сіверському, що за часів формування й розвитку Київської держави був “північними воротами” Південної Русі.

Сам Новгород-Сіверський, як і будь-який значний міський середньовічний центр, виник серед сільських поселень, з якими був міцно пов'язаний. Його оточували численні селища, лови і “перевесища” на зразок сіл Мелтекова та “Ігореве сельце”, про які згадує літопис. Не випадково тут сформувалася класична феодальна система доменіальних володінь на чолі з князем.

Одним з таких населених пунктів було поселення, розташоване на південь від Новгорода-Сіверського, приблизно за 10 км від останнього. Сьогодні воно локалізується між сучасними селами Путивськ і Араповичі. Поселення виникло на високому (близько 40 м) мисі корінного берега р. Десна. На жаль, більша частина його зруйнована кар'єром для видобутку крейди.

1983 р. тут проводила дослідження експедиція Інституту археології АН СРСР¹, яка виявила сліди нищівної пожежі XII ст.

Слід зазначити, що поселення постійно руйнується вищезгаданим кар'єром та господарською діяльністю сучасників. У 1998 р. така “діяльність” призвела до знищення близько 1500 кв. м давнього культурного шару. Це у свою чергу спонукало проведення охоронних археологічних досліджень, що були розпочаті у 2000 р. спільною експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Незважаючи на те, що дослідження проводилися на ділянці, де культурний шар був майже знищений, все ж вдалося встановити, що його потужність у деяких місцях сягала 1,5 м*.

Структурно культурний шар відбиває хронологію двох епох — Київської Русі та пізнього середньовіччя.

До Київської Русі належить кілька будівель житлового та господарського призначення. Всі вони мають каркасно-стовпову конструкцію і представлені будівлями наземного та напівземлянкового типу. Найбільш цікавою з них є напівземлянка, стан якої дає можливість спроби її реконструкції.

Будівля майже квадратної форми — 4 × 4,4 м була орієнтована стінами по сторонах світу. Основа заглиблена у землю (материк) на 0,8 м. Вся конструкція споруди спиралася на кутові стовпи, товщина яких іноді доходить до 0,4 м. Між кутовими стовпами по центру стін, безпосередньо біля них, розташовувалися вертикальні стовпи. Відсутність інших вертикальних конструкцій по периметру землянки дає можливість припустити, що стіни будівлі складені з горизонтально покладених колод, краї яких були запазовані у вертикальні стовпи. Таким чином, довжина колод, з яких збудовані стіни, не перевищувала 2 м.

Вхід до житла розташовувався з північного боку, майже по центру будівлі. Потрапивши через нього до приміщення, одразу можна було побачити піч, що стояла ліворуч від входу, поруч з ним (у північно-східному куті). Вона мала округлу форму діаметром 1,2 м. Челюстями піч спрямовано до входу. Отвір челюстей близько 0,55 м. Черинь вимазаний глиною. На його рівні, біля челюстей знайдено цілий горщик. Майже навпроти печі, на відстані 1,3 м від неї, розташоване невеличке вогнище, діаметром 0,5 м, яке своїми челюстями звернене на північ, тобто також до входу. Цікаво, що в інтер'єрі будівлі чітко відокремлюються дві частини — житлова з опалювальними пристроями, вона більша за площею, та господарська, що займає значну частину будівлі і має площу значно меншу, ніж попередня.

Власне, ця частина складається з льоху, глибиною 1,8 м, що мав грушоподібну форму. Господарська і житлова камери розділені між собою материковою перегородкою, що збереглася на висоту 0,5 м, при ширині 0,4 м. Підлога житлової частини рівна, земляна, навіть без слідів глиняної обмазки.

Судячи з деревного вугілля, що трапляється в заповненні цієї споруди, вона припинила своє існування внаслідок пожежі. Але невелика кількість інвентарю та посуду з її комори говорять про те, що пожежа не була раптовою і, напевно, мешканці цієї оселі встигли покинути її завчасно, забравши найбільш цінне майно.

Серед речей, що їх залишили господарі, — ніж, фрагмент бронзової посудини, бронзова невеличка платівка та фрагмент залізної голки, а також кілька кованих залізних цвяхів, певно від будівлі.

Глиняний посуд увесь зроблений на гончарному крузі і датується другою половиною XII ст. Це, головним чином, горщики, декоровані хвилястим чи лінійним орнаментом або взагалі не орнаментовані.

Разом з тим на поселенні виявлено посуд, у тому числі і в будівлях, котрий хронологічно наближається до середини XIII ст., тобто передую монголо-татарській навалі. Характерно, що комплекси, які містять подібну кераміку, мають сліди пожежі. Отже, близько середини XIII ст. цей населений пункт, певно, як і багато інших сусідніх поселень, припинив своє існування внаслідок монгольського погрому.

Життя тут змінюється, але вже на новій основі, в пізньосередньовічні часи. Про це свідчать фрагменти посуду XVII—XVIII ст.

Ретельне вивчення речового матеріалу, виявленого в ході археологічних досліджень, дає змогу говорити про різноманітні сторони життя мешканців цього населеного пункту — землеробство, ремесла, промисли. Всі знахідки поділяються на кілька категорій: побутові речі (ножі та точильні

бруски, замки і ключі, мідні та бронзові казани, окуття відер тощо); знаряддя сільського господарства, зокрема для збирання й переробки урожаю (фрагменти серпа, коси, туфові жорна); ремісничий інструмент (токарний різець та інші знаряддя для обробки деревини); предмети рибальства та полювання (рибальський гачок і кістяний наконечник стріли); ознаки домашніх промислів, зокрема — прядіння (шиферні пряслиця); прикраси (скляні браслети та бронзова підвіска із зображенням вершника зі списом).

Проте, визначаючи характер поселення, не слід забувати його топографію і розташування. В наш час наземні укріплення тут відсутні, але у північно-східному напрямку простежується значна западина, що нагадує колишній рів. Крім цього, за матеріалами XIX ст., тут існувало городище, яке сьогодні знищене крейдяним кар'єром. Як уже зазначалося, поселення розташоване на березі Десни. Нижче за течією, в напрямку с.с. Горбове і Горки, та вгору по Десні — у напрямку сіл Араповичі — Чулатово — Комань, власне, до Новгород-Сіверського, існувала ціла мережа таких самих поселень. Вони розташовані на незначній відстані одне від одного — 1—3 км. Аналогічна ситуація спостерігається і на північний захід від Новгород-Сіверського, в напрямку сіл Домотканова та Покровщини, де також відома ціла мережа городищ із селищами-посадами.

Отже, призначення цих укріплених поселень, поруч з якими виникали неукріплені або недостатньо укріплені селища, стає цілком зрозумілим. Усі вони, розташовуючись на високих схилах Десни, не тільки контролювали саму водну артерію, а й утворювали цілісну потужну оборонну систему для захисту стольного “града”. Деякі з них, якщо не всі, судячи з назви “Ігореве сельцо”, належали самому князю або іншим великим феодалам.

Виконуючи функцію захисних форпостів, все ж таки основна маса населення цих невеликих населених пунктів була безпосередньо пов'язана з сільським господарством і складалася переважно з селян. Фактично воєнну функцію тут виконувала укріплена частина поселення — городище, де, можливо, розташовувалась певна кількість військових. Решта населення мешкала за межами укріплень та займалася землеробством і традиційними промислами.

Ці форпости та їх населення неодноразово опинялися в центрі воєнних подій, першими приймаючи на себе удар неприятеля. Але поновлення життя в них знову і знову вказує на ту значну роль, яку відігравала кожна така ланка в загальному ланцюгу феодальної системи.

¹ Г р и г о р ь е в А. В. Раскопки в окрестностях Новгорода-Северского // Археологические (открытия АО). — 1983. — М., 1985. — С. 269, 270.

* Загальна площа, досліджена у 2000 р., становить близько 1000 кв. м.